

کی شعر تر انگیزد خاطر که حزین باشد

یک نقطه از این معنی گفتیم و همین باشد

از لعل تو گر یابم انگشتی زنهار

صد ملک سلیمانم در زیر نگین باشد

غمناک نیاید بود از طعن حسود ای دل

شاید که چو وایینی خیر تو در این باشد

هرکاو نکند فهمی زین کلک خیال انگیز

نقشش به حرام ار خود صور تگر چین باشد

حافظ

لغات فارسی اصیل قدیم کم شده است/ «می» اندک اندک جای «همی» را گرفته است/ در «در» به جای «اندر» در حال جایگزین شدن است/ لغات فارسی اصیل قدیم کم شده و بجای آنها لغات عربی گرفته شده است.

۴) یک مورد از ویژگی‌های فکری بیت‌های زیر را بنویسید. سپس تشبیه‌های موجود را بیابید و نوع آنها را مشخص کنید.

آتش است آب دیده مظلوم / چون روان گشت خشک و تر سوزد

تو چو شمعی از او هراسان باش / کاول آتش ز شمع سر سوزد

معشوق شاعر، زمینی و دست یافتنی بود/ در شعر این دوره مقام معشوق اندک اندک متعالی می‌گردد/ اعتقاد به قضا و قدر رواج بیشتری می‌یابد/ توجه به امور اخروی بیشتر می‌شود.

آتش: مشبه به / آب دیده مظلوم: مشبه / چون روان گشت خشک و تر سوزد: وجه شبه و تشبیه گسترده / تو: مشبه / چو: ادات تشبیه / شمعی: مشبه به / کاول آتش ز شمع سر سوزد: وجه شبه و تشبیه گسترده

۵) ویژگی‌های فکری متن زیر را بنویسید. بدان که شریعت گفت انبیاست و طریقت کرد انبیاست و حقیقت دید انبیاست. سالک باید که اول از علم شریعت آنچه مالا بد است بیاموزد و یاد بگیرد و آنگاه از عمل طریقت آنچه مالا بد است به جای آورد تا از انوار حقیقت به قدر سعی و کوشش وی روی نماید.

به علت متواری ساختن فضلا و نابودی کتابخانه‌ها از صحت مطالب کاسته شد به علت نبودن استادان بزرگ و از بین رفتن مراکز علمی تحقیق در بین علما و ادیبان تضعیف شد.

۶) پایه‌های آوایی در بیت دوم شعر فردوسی (خودارزیابی ۳) مشخص نمایید.

اَ گر جَن گِ خا هی یُ خون ری خ تَن

بَ رین گو نِ سَخ تی بَ را وی خ تَن

_U / _ _ U / _ _ U / _ _ U

درس پنجم: پایه‌های آوایی همسان (۱)

تنظیم: لیلا شکری از کندوان

تک لختی

دولختی (دوری)

همسان

ناهمسان

وزنهای

وزنهای همسان تک لختی:

وزنهای همسان تک لختی: (پایه‌های آوایی یکسان یا متفق الارکان) که این پایه‌های آوایی به دوشکل هستند:

الف) کاملاً تکراری
ب) فقط هجای پایانی متفاوت (محدوف)

وزنهای همسان دولختی: (یا دوری که اوزان در مصراع‌ها یک درمیان تکرار می‌شود)

وزنهای ناهمسان (مختلف الارکان که دارای سه یا چهار وزن متفاوت در ابیات هستند)

اوزان همسان تک لختی (توضیحات بیشتر)

پس از تشخیص و درک پایه‌های آوایی درمی‌یابیم که پایه‌های آوایی بیت‌ها به شکلی هماهنگ در پی هم می‌آیند. این پایه‌های تکراری و هماهنگ را "پایه‌های آوایی همسان" می‌نامند.

مثال: درین درگاه بی چونی همه لطف است و موزونی   چه صحرایی چه خضری چه درگاهی نمی‌دانم

درین درگا	ه بی چونی	ه م لطف	ت موزونی
چ صحرایی	چ خضری	چ درگاهی	ن می‌دانم

که از تکرار چهار پایه آوایی مفاعیلن تشکیل شده است.

مثالی برای وزن همسانی که رکن پایانی آن محذوف است:

خداوندا شبم را روز گردان   چو روزم بر جهان پیروز گردان

خ دا و ن دا	ش بم را رو	ز گردان
چ روزم بر	ج هان پی رو	ز گردان

می‌بینیم که این بیت دارای وزن مفاعیلن مفاعیلن مفاعی تشکیل شده است (یعنی هجای پایانی محذوف است).

توجه: وقتی هجاهای شعری را به شکلی درست به پایه‌های آوایی بخش کردیم ساده‌ترین است که بجای هریک از این پایه‌ها معادل هریک از آنها را بیاوریم.

برخی از اوزان و اژه‌ها یا ارکان شعر فارسی

فعولن	مفاعیلن	فاعلاتن	مستفعلن	مفتعلن	فعلاتن
---u	----u	--u-	-u--	-uu-	--uu

انواع پایه‌های آوایی همسان «تک لختی»

فاعلاتن فاعلاتن فاعلن	فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن
فاعلاتن فاعلاتن فعلن	فاعلاتن فاعلاتن فعلاتن
مفتعلن مفتعلن فاعلن	مفتعلن مفتعلن مفتعلن
مستفعل مستفعل مستفعل	مستفعلن مستفعلن مستفعلن
فعولن فعولن فعولن فعولن	مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن فعولن
	فعولن فعولن فعولن فعل

اوزان همسان از نگاهی دیگر

پس از تشخیص و درک پایه‌های آوایی، درمی‌یابیم که پایه‌های آوایی بیت‌ها، به شکلی هماهنگ در پی هم می‌آیند. به بیان دیگر می‌توان پایه‌ها را به دسته‌هایی منظم بخش کرد. اکنون، چگونگی نظم هر یک از این دسته‌ها را بررسی می‌کنیم. به چینش پایه‌های آوایی بیت زیر، دقت کنید:

درین درگاه بی چونی، همه لطف است و موزونی   چه صحرایی، چه خضرای، چه درگاهی، نمی‌دانم   مولوی

تُ موزونی	هَم لُط فَس	هَ بی چونی	دَرین دَرگا
نِ می‌دانم	چِ دَرگا هی	چِ خَض را بی	چِ صَح را بی

با خوانش درست بیت، درنگی منظم را در میان پایه‌های آوایی هر مصراع، احساس می‌کنیم. به بیان دیگر، هر مصراع از پایه‌های تکراری و منظم چهار هجایی تشکیل شده است. این پایه‌های تکراری و هماهنگ را، «پایه‌های آوایی هم‌سان» می‌نامیم.

وقتی هجاهای شعری را به شکلی درست به پایه‌های آوایی بخش کردیم؛ ساده‌تر این است که به جای هر یک از این پایه‌ها، معادل هر یک از آن‌ها را بیاوریم. معادل‌های این پایه‌ها را «وزن واژه یا رکن» می‌نامیم. برخی از وزن واژه‌های شعر فارسی عبارت‌اند از:

فعولن (- - U) مفاعیلن (- - - U) فاعلاتن (- - U -) مستفعلن (- - U -) فاعلاتن (- - - UU) مفتعلن (- U U -)

مثلاً در این بیت «وزن واژه»، مفاعیلن (ت تن تن تن) است.

تُ موزونی	هَم لُط فَس	هَ بی چونی	دَرین دَرگا	پایه‌های آوایی
نِ می‌دانم	چِ دَرگا هی	چِ خَض را بی	چِ صَح را بی	
مفاعیلن	مفاعیلن	مفاعیلن	مفاعیلن	وزن

تکرار و تمرین از طریق گوش دادن، یکی از راه‌های مؤثر درک وزن بیت است. هم‌چنین قرار دادن نشانه‌های هجایی یکی دیگر از راه‌های مؤثر برای تشخیص وزن است. اکنون بیت بالا را با نشانه‌های هجایی می‌نویسیم:

تُ موزونی	هَم لُط قَس	هَبی چونی	دَرین دَرگا	پایه‌های آوایی
نِ می دانم	چِ دَرگا هی	چِ خُص را بی	چِ صَح را بی	
مفاعیلن	مفاعیلن	مفاعیلن	مفاعیلن	وزن
--- U	--- U	--- U	--- U	نشانه‌های هجایی

هر مصراع این بیت، از چهار پایه همسان «مفاعیلن» (ت تن تن تن) تشکیل شده است. به نمونه زیر توجه کنید.

خداوندا، شبم را روز گردان   چو روزم بر جهان، پیروز گردان   نظامی

ز غَر دان	ش بَم را رو	خُ دا وَن دا
ز غَر دان	جَ هان پی رو	چُ رو زَم بَر

می‌بینیم که موسیقی و آهنگ این بیت با بیت پیشین، همسان است و همان نظم را دارد و چینش هجاهای پایه‌ها، با آن همگون است.

ز غَر دان	ش بَم را رو	خُ دا وَن دا	پایه‌های آوایی
ز غَر دان	جَ هان پی رو	چُ رو زَم بَر	
مفاعی (= فعولن)	مفاعیلن	مفاعیلن	وزن
-- U	--- U	--- U	نشانه‌های هجایی

پس از مقایسه این بیت با نمونه پیشین، درمی‌یابیم که تعداد پایه‌های آن‌ها، متفاوت است. هر مصراع این بیت، از سه پایه یا رکن، تشکیل شده است. وزن بیت به گونه‌ای سامان یافته است که بافت موسیقایی شعر کوتاه‌تر گردیده و یکی از پایه‌های آوایی آن کاسته شده است هم‌چنین یک هجا از پایان آن حذف شده است.

اکنون به نمونه‌های دیگر از پایه‌های همسان، توجه کنید:

قائم مقام فراهانی

چرخ بازیگر از این بازیچه‌ها بسیار دارد

روزگار است این که گه عزت دهد گه خوار دارد

روزگارَس	تین کِ گه عِز	زَت دَ هَد گه	خار دا رَد
چرخِ با زی	گر آ زین با	زی چِ ها پس	یار دا رَد

هر مصراع این بیت از چهار پایه همسان منظم و تکراری، سامان یافته است؛ اما آهنگ و وزن این بیت با بیت پیشین، تفاوت دارد. به پایه‌های آوایی، وزن و نشانه‌های هجایی هر پایه این بیت، دقت کنید.

روزگارَس	تین کِ گه عِز	زَت دَ هَد گه	خار دا رَد	پایه‌های آوایی
چرخِ با زی	گر آ زین با	زی چِ ها پس	یار دا رَد	
فاعلاتن	فاعلاتن	فاعلاتن	فاعلاتن	وزن
-- U -	-- U -	-- U -	-- U -	نشانه‌های هجایی

همان گونه که آورده‌ایم، وزن واژه این بیت «فاعلاتن (تن تن تن)» است. نمونه زیر را با هم می‌خوانیم:

مولوی

جفت بدحالان و خوش حالان شدم

من به هر جمعیتی نالان شدم

مَن بِ هَر جَم	عی ی تی نا	لان ش دَم	پایه‌های آوایی
جُف تِ بَدِ حَا	لان خُش حَا	لان ش دَم	
فاعلاتن	فاعلاتن	(فاعلا = فاعلن)	وزن
-- U -	-- U -	- U -	نشانه‌های هجایی

در این بیت به جای چهارپایه، سه پایه آمده و از پایه سوم نیز یک هجا کم شده است. وزن این بیت «فاعلاتن فاعلاتن فاعلن» است.

پاسخ خود ارزیابی

۱- برای هر یک از موارد زیر؛ نمونه وزن واژه مناسب بنویسید و نشانه‌های هجایی آن را مشخص کنید:

نمونه	وزن واژه	نشانه‌های هجایی
کبوتر	فعولن	U --
می‌نوشتم	فاعلاتن	U --
دریا دلان	مستفعلن	U --
نمی‌دانم	مفاعیلن	U ---
دری بگشا	مفاعیلن	U ---
بامدادی	فاعلاتن	U --
با ادبان	مفتعلن	U U -
کجایی	فعولن	U --

۲- بیت‌های زیر را متناسب با پایه‌های آوایی تفکیک کنید، سپس وزن آنها را بنویسید.

الف) به گیتی هر کجا درد دلی بود   به هم کردند و عشقش نام کردند   عراقی

پایه‌های آوایی	ب گِی تی هَر	کُ جا دَر دِ	دِ لی بود
	بِ هَم کَر دَن	دُ عِش قَش نا	م کَر دَنَد
وزن	مفاعیلن	مفاعیلن	مفاعیلن

ب) چه خوش صید دلم کردی بنام چشم مستت را   که کس آهوی وحشی را از این بهتر نمی‌گیرد   حافظ

پایه‌های آوایی	چِ خُشِ صیِ دِ	دِ لِمِ کَرِ دِی	بِ نَا زَمِ چَش	مِ مَسِ تَتِ رَا
	کِ کَسِ آ هُو	یِ وِحِ شِیِ رَا	اَزِیْنِ بِهِ تَرِ	نِ مِیِ گِیِ رَدِ
وزن	مفاعیلن	مفاعیلن	مفاعیلن	مفاعیلن

(ج) تا نگردي بی خبر از جسم و جان کی خبر یابی ز جانان یک زمان عطار

پایه‌های آوایی	تَا نَ کَرِ دِی	بِیِ خَ بَرِ اَز	جِسِ مِ جَان
	کِیِ خَ بَرِ یَا	بِیِ زِ جَانَان	یِکِ زَمَان
وزن	فاعلاتن	فاعلاتن	فاعلن

۳- بیت‌های زیر را متناسب با پایه‌های آوایی تفکیک کنید، سپس نشانه‌های هجایی هر یک را در خانه‌ها قرار دهید.

(الف) چه غم دیوار امت را که دارد چون تو پشتیبان چه باک از موج بحر آن را که باشد نوح کشتیبان سعدی

پایه‌های آوایی	چِ غَمِ دِیِ وَا	رِ اُمِّ مَتِ رَا	کِ دَا رَدِ چُن	تِ پُشِ تِیِ بَان
	چِ بَا کَزِ مَو	جِ بَحِ رَانِ رَا	کِ بَا شَدِ نَو	حِ کِشِ تِیِ بَان
نشانه‌های هجایی	--- U	--- U	--- U	--- U

(ب) هر آن دل را که سوزی نیست، دل نیست دل افسرده غیر از آب و گل نیست وحشی بافقی

پایه‌های آوایی	هَ رَانِ دِلِ رَا	کِ سَوِزِیِ نِی	سَتِ دِلِ نِیَسْت
	دِلِ اَفِ سُر	دِغِیِ رَزِ آ	بِ گِلِ نِیَسْت
نشانه‌های هجایی	--- U	--- U	-- U

(پ) سینه ملامال درد است ای دریغا مرهمی دل ز تنهایی به جان آمد خدا را همدمی حافظ

مَر ه می	تِی د ری غا	م ا ل دَر دَس	سِی نِ م ا لا	پایه‌های آوایی
ه م د می	م د خ دا را	یِی ب جا نا	د ل ز ت ن ها	
- U -	-- U -	-- U -	-- U -	نشانه‌های هجایی

فدایی مازندرانی

به سانِ فاخته کوکو همی زد

ت) ز حسرت بر سر و بر رو، همی زد

ه می زد	س ز بَر رو	ز حَس رَت بَر	پایه‌های آوایی
ه می زد	خ ت کو کو	ب س ا ن فا	
--- U	--- U	--- U	نشانه‌های هجایی

۴- بیت‌های زیر را متناسب با پایه‌های آوایی تفکیک کنید، سپس وزن و نشانه‌های هجایی آن را بنویسید.

سلمان ساوجی

همی نالید و با گل راز می‌کرد

الف) سحرگه بلبلی آواز می‌کرد

ز می گرد	ب ل ی آ وا	س ح ر گ ه ب ل	پایه‌های آوایی
ز می گرد	د ب ا گ ل را	ه می ن ا لی	
مفاعی	مفاعیلن	مفاعیلن	وزن
-- U	--- U	--- U	نشانه‌های هجایی

خاقانی

تحفه‌ای کز غم فرستی نزد ما هر دم فرست

ب) ما به غم خو کرده‌ایم ای دوست ما را غم فرست

غَم فِ رِست	دو ست ما را	گَر د ای می	ما بِ غَم خو	پایه‌های آوایی
د م فِ رِست	نَز دِ ما هر	غَم فِ رِسِ تی	تُح فِ ای کَز	

وزن	فاعلاتن	فاعلاتن	فاعلاتن	فاعلن
نشانه‌های هجایی	-- U -	-- U -	-- U -	- U -

(پ) خوشا از نی خوشا از سر سرودن   خوشا نی نامه‌ای دیگر سرودن   قیصر امین پور

پایه‌های آوایی	خُ شَا آز نی	خُ شَا آز سَر	سُ رُو دَن
	خُ شَا نی نا	مِ ای دی گَر	سُ رُو دن
وزن	مفاعیلن	مفاعیلن	مفاعی
نشانه‌های هجایی	--- U	--- U	-- U

(ت) عزیزا کاسه چشمم سرایت   میان هر دو چشمم جای پایت   باباطاهر

پایه‌های آوایی	عَ زِی زَا کا	سِ یِ چِشَمَم	سَ رَا یَت
	مِ یُو نِ هَر	دُ چِشَمَم جَا	یِ پَا یَت
وزن	مفاعیلن	مفاعیلن	مفاعی
نشانه‌های هجایی	--- U	--- U	-- U

۵- ابیات زیر را بخوانید و به پرسش‌ها پاسخ دهید:

ز دو دیده خون فشانم ز غمت شب جدایی
در گلستان چشمم ز چه رو همیشه باز است؟
سر برگ گل ندارم، ز چه رو روم به گلشن؟
الف) ویژگی‌های ادبی سبک عراقی را در آن بیابید.

چه کنم که هست این‌ها گل باغ آشنایی
به امید آن که شاید تو به چشم من درآیی
که شنیده‌ام ز گل‌ها همه بوی بی وفایی
فخرالدین عراقی

قالب: غزل؛ / توجه بیشتر به کاربرد آرایه‌های ادبی: تشبیه: اینها باغ آشنایی، گلستان چشمم / سر: مجاز از: قصد

ب) دو مورد از ویژگی‌های فکری ابیات را بنویسید. پاسخ: فراق، غم‌گرایی و بیان بی وفایی معشوق